

HOKAND HANLIĞI'NIN EĞİTİM GELENEĞİ VE MEDRESELER TRADITION OF EDUCATION AND MADRASAS IN THE KHANETE OF KOKAND

AITMAMAT KARIEV

DR. ÖĞR. ÜYESİ

KIRGIZ-TÜRK MANAS ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAK.

ABSTRACT

The progress achieved by Muslims in Islamic sciences is closely related to the Arabic-Persian-Turkic cultural pool. The Turkish school among them that could strike a good balance between dogmas and mind continue to be researched from many perspectives today as well. There is not enough research yet on the education system of the Khanete of Kokand, which is the subject of our study. Therefore, it remains as a subject that is still unknown for the Turkic world. For this

ÖZ

Müslüman toplumunun İslâmî ilimler konusunda bazı ilerlemeleri yakalaması Arap-Fars-Türk kültür havzalarıyla yakından ilişkilidir. Bunlardan özellikle nass ile akıl dengesini iyi ayarlayabilen Türk ekolü, günümüzde birçok açıdan araştırılmaya devam edilmektedir. Makalemizde bu ekolün Türkistan kolu Hokand Hanlığı üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Araştırmamıza konu olan

Hokand Hanlığı'nın eğitim sistemi henüz yeteri kadar araştırılmamıştır. Bu sebeple de, Türk dünyası için henüz meçhul bir konu olarak kalmaya devam etmektedir. Bu nedenle makalede Hokand Hanlığı'nın tarihçesi, Hanlığın eğitim sistemi ve idarî yapısı içerisinde eğitimin yeri, Çarlık Rusyası bilim adamları tarafından yerli eğitim sisteminin analiz edildiği gibi konular üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede elde edilen bilgiler doğrultusunda, Hanlığın oturmuş bir eğitim sistemine sahip olduğu temel tezi işlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hokand Hanlığı, Eğitim, Mektep, Medrese, Kârihâne, Câmi, Hangâh.

reason, this study examines the history of the Khanete of Kokand, and its education system, the place of education in its administrative structure, the analysis of the domestic education system by the Czarist Russian scientists. This study analyses the suggestion, in light of the information obtained in this framework, that the Khanete has an established education system.

Keywords: Khanete of Kokand, Education, School, Madrasa, Karihane, Mosque, Hangah.

Giriş

Türkistan'a İslâm dininin gelmesinden itibaren İslâmî ilimler alanında birçok gelişmeler yaşanmıştır. Bilhassa Moğol akınlarına kadar Türkistan âdeta İslâmî ilimlerin yurdu olmuştur. Esasen Emevîler döneminde fethedilip, Abbasîler döneminde iyi bir şekilde İslâm ile yoğrulan halkın içinden kısa zamanda birçok âlim yetişmiş, böylece kendi isimlerini tarihe kazımışlardır. Hadis alanında İmam Buharî (ö. 870), İmam Tirmizî (ö. 892), Akide-Kelâm alanında ise Ebu Mansur el-Mâturidî (ö. 944), Ali b. Osman el-Ûşî (ö. 1179), Fıkıh alanında da İmam Serahsî (ö. 1090), Kâdıhan el-Özcendî (1195), Ebu'l-Leys es-Semerkindî (ö. 1003) bu âlimlerden birkaç örnek olarak gösterilebilir.

Moğol akınlarından sonra sadece Türkistan ekolünün değil, bütün İslâm âleminin zarar gördüğü bilinen bir gerçektir. Ancak, bu Türkistan ekolünün eğitim geleneğinin tamamen ortadan kalktığını ifade etmez. Zira Cengiz ulusunun saltanatına 14. asrın sonlarına doğru Emir Timur (1336-1405) tarafından onarılmaz bir darbe indirilmiştir. Türkistan Hanlıkları olarak bilinen Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları Cengiz neslinin güçten düşmesinden sonra tarih sahnesine çıkmışlardır. Buhara Hanlığı, Timurlular Devleti'ne son veren Şeybanî Han'ın (1451-1510) girişimiyle altyapısı atılmış en eski hanlıktır. Daha sonra Şahrüh Bey'in girişimiyle Hokand Hanlığı da, Buhara Hanlığı'ndan 1709 senesinde resmen ayrılarak, kendi bağımsızlığını ilan etmiştir.

I. Hokand Hanlığı Tarihçesi

A. Kuruluş Devri

Orta Asya bölgesinin önemli üç hanlığından biri olan Hokand Hanlığı'nın kuruluşu, h. 919 (1509/1510) senesinde meydana gelen ve daha çok efsanevi bir vaka olarak kabul edilen "*Altın beşik*" olayına kadar uzanmaktadır. Hokand şehrini başkent olarak belirleyen Şahrüh Biy, Ubey-

dullah Han (1702-1711) zamanında meydana gelen Buhara Emirliği'ndeki siyasî çalkantıları fırsat bilip, Buhara Emirliği çatısı altında iş yürüten “*Hocalar*”a karşı 1709'da kendi bağımsızlığını resmen “*Hokand Hanlığı*” olarak ilan etmiştir.¹

Kuruluş döneminin hanlarını da Abdurrahim Han (1721-1733),² Abdülkerim Han (1733-1747)³, Abdurrahman Han (1748), İrdana Han (1748-1749);⁴1750-1762) Bababek Han (1749-1750),⁵ Süleyman Han (1763)⁶ şeklinde sıralamamız mümkündür. Yarım asırlık kuruluş devrinde hanlık daha çok siyasî, idarî, jeopolitik yapılanma içerisinde olmuştur. Ayrıca, dış politikada Kalmık ve Çinlilerden gelebilecek muhtemel tehlikeleri tamamen bertaraf ederek kendi bağımsızlığını sağlamıştır.

B. Altın Çağ Devri

Altın Çağ devrinde tahta geçerek hanlık görevini üstlenen hanları Narboto (Nârbûta) (1764-1800), Âlim Han (1800-1810),⁷ Ömer Han (1810-1822),⁸ Muhammed Ali (Madali) (1822-1843)⁹ şeklinde sıralamamız müm-

¹ T. K. Beysembiev, *Tarih-i Şahrui kak istoriçeskiy istoçnik* (Almatı: Kazakistan Bilimler Akademisi Yayınları, 1987), 159; Ramazan, Şeşen, “Buhâra”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c. 6: (İstanbul: TDV Yay., 1992) 366; Bulduk, Üçler, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergâna Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2006), 15-16; İbrat, İshakhon Töre, *Tarihu Fargona*, (Taşkent: Maneviyat Yayınları, 2005), 7-8; V. P. Nalivkin, *Kratkaya istoriya Kokandskogo Hantsva* (Kazan: İmparatorluk Üniversitesi Matbaası, 1886), 50-51; V. A. Romadin v. dğr., *Kırgızdardın jana Kırgızstandın Tarihty Bulaktarı* (Bişkek: Mega Medya Yayınları, 2002), 321.

² Beysembiev, *Tarih-i Şahrui kak istoriçeskiy istoçnik*, 159; Nalivkin, *Kratkaya istoriya Kokandskogo Hantsva*, 56,58; Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergâna Tarihi*, 17-18; İbrat, *Tarihu Fargona* 8.

³ Beysembiev, *Tarih-i Şahrui kak istoriçeskiy istoçnik*, 159; Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergâna Tarihi*, 18; Nalivkin, *Kratkaya istoriya Kokandskogo Hantsva*, 59-60.

⁴ İbrat, *Tarihu Fargona*, 8; Beysembiev, *Tarih-i Şahrui kak istoriçeskiy istoçnik*, 159.

⁵ Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergâna Tarihi*, 19; Beysembiev, *Tarih-i Şahrui kak istoriçeskiy istoçnik*, 93, 159; İbrat, *Tarihu Fargona*, 8.

⁶ İbrat, *Tarihu Fargona*, 8; Beysembiev, *Tarih-i Şahrui kak istoriçeskiy istoçnik*, 93; Nalivkin, *Kratkaya istoriya Kokandskogo Hantsva*, 68.

⁷ Magzuniy, Ziyabidin, (Maksım), *Fergana Handarının Tarihi*, çev. Molla Sabır Doseblov ve Omor Sooronov (Bişkek: Turar, Bişkek: 2007), 50; İbrat, *Tarihu Fargona*, 9.

⁸ Hayit, Baymırza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında* (İstanbul: OtağYayınevi, 1975), 35; İbrat, *Tarihu Fargona* 9-12; Babacanov, M., *Kokandskoe Hanstvo: Vlast, Politika, Relegiya* (Tokyo-Taşkent: Nihu Program İslâmîc Area Studies Center At The University Of Tokyo (TİAS) ve Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Şarkiyat Araştırmaları, 2010), 162.

⁹ İbrat, *Tarihu Fargona*, 13-14; Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, (Ankara: Türk Tarih

kündür. Bu dönem hanlığın her açıdan üstün gelişmeleri yakaladığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde hanlık, hem iç siyasette hem de dış siyasette istikrar kazanmıştır.¹⁰ Coğrafi açıdan büyük gelişmeler kaydedilmiş,¹¹ askeriyede disiplin en üst düzeye çıkarılmış,¹² her han kendi adına paralar bastırmıştır.¹³ Devlet idarî açıdan son derece sistematik yapıya bürünmüş, hanlar her tarafta cami ve medrese gibi hayır kurumlarını tesis etmiş,¹⁴ şehrin sulama ve ölü arazileri ihya edilmiş,¹⁵ dinî durum fark edilir derecede ilerleme göstermiştir. Bu dönem, din âlimlerinin ve edebiyatçıların otorite kazandığı,¹⁶ yargı işlerinin (şerî mahkemeler şeklinde) sistematize edildiği,¹⁷ hatta bazı hanların bizzat yargı işlerini yürüterek adaleti ikame ettiği¹⁸ bir dönem olmuştur.

Kurumu Basımevi, 1994) 37, 38, 40; Muşrif, Mızoolim, *Ansabü's-selatin va Tavarihü'l-havakin (Kukon Honliği Tarihi)*, (Taşkent: Gofur Gulom Nomidaği Adabiyot va Sanat Noşriyoti, 1995), 19-22.

¹⁰ Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, 40; Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergâna Tarihi*, 22-23; Beysembiev, *Tarih-i Şahrui kak istoričeskiy istoçnik*, 159; İbrat, *Tarihu Fargona*, 13-14; Muşrif, *Ansabü's-selatin va Tavarihü'l-havakin (Kukon Honliği Tarihi)*, 19-22.

¹¹ Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergâna* 21; Beysembiev, *Tarih-i Şahrui kak istoričeskiy istoçnik*, 159. Hanlığın kuruluş tarihinden itibaren sürekli genişlemesi konusunu seneleri ile birlikte detaylı şekilde öğrenmek için bkz. Bregell, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, (Leiden-Boston, 2003) 63.

¹² İshanhanov, S. H., *Kataloğ Monet Kokanda XVIII-XIX vv.*, (Taşkent: İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR, 1979), 6-9; Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergâna*, 21; Beysembiev, *Tarih-i Şahrui kak istoričeskiy istoçnik*, 159.

¹³ İshanhanov, *Kataloğ Monet Kokanda XVIII-XIX vv.*, 7.

¹⁴ Fayzullaev, R. ve Abdulhatov, N., *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy* (Taşkent: Sharq Yayınevi, 2013) 355-356.

¹⁵ İbrat, *Tarihu Fargona* 9-12; Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, 35; Babacanov, B. M., *Kokandskoe Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, (Tokyo-Taşkent: Nihu Program Islamic Area Studies Center at The University of Tokyo (TIAS) – Institut Vostokovedeniya Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, 2010), 162.

¹⁶ Muhammad Hakim Hon, *Muntahabu'l-Tavarih*, çev. Ş. Vahitov, (Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2009), 203; Hokandî, Niyoz Muhammed, *İbratü'l-havakin (Tarih-i Şahrui)*, (Çev; Ş. Vahidov ve Ş. Umarov, *Hudoyorhan Avlodlari Tarihi*, Taşkent: Turon Zamin Ziyi), 119; İbrat, *Tarihu Fargona* 9, 11; Mirzo Olim Mahmud Hoci, *Tarihi Turkistan* (Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2009) 89-90; Beysembiev, *Tarih-i Şahrui kak istoričeskiy istoçnik* 104-105.

¹⁷ Muhammed Hakim Hon, *Muntahabu'l-Tavarih*, 203; İbrat, *Tarihu Fargona*, 11; Hokandî, *İbratü'l-havakin (Tarih-i Şahrui)*, 119; Beysembiev, *Tarih-i Şahrui kak istoričeskiy istoçnik*, 104-105.

¹⁸ Magzunî, Ziyabidin, *Fergâna Handarının Tarihi*, çev. M. Dosbolov ve O. Sooronov, (Bişkek: Turar Basımevi, 2007), 50.

C. Yıkılış Devri

Hanlığın yıkılış döneminde tahta geçen padişahları (padişa) Madali Han (1832-1842),¹⁹ İbrahim Hayyal (3 ay), Şîr Ali (1842-1845),²⁰ Murad Han (10 gün),²¹ Hudayar Han (1845-1858/1862-1863/4 ay), Mallahan (1858-1862),²² Hudayar Han (1862),²³ Abdurrahman Han (1862-1863),²⁴ Sultan Said (1863-1865), Hudayar Han (1865-1875), Polot Han (1876), Nasreddin Han (1876) şeklinde sıralamamız mümkündür. Hanlığın yıkılışa doğru yüz tuttuğu bu kritik dönem, aslında hanlığın sonunun yaklaştığı haberini de vermektedir. Öyle ki, Muhammed Ali Han'ı katleden Buhara Emiri Emir Muzaffer, Muhammed Ali Han'ın kanıyla hanlığın tarihine nokta koymuştur. Bununla birlikte Kazak bozkırlarından hanlığın başkentine doğru ilerleyen Rus işgali de hanlığı her geçen gün tehdit ediyordu. Nitekim bu tehdit aktif olarak Ak Mescid Kalesi (1848) savaşı ile başlamış, Taşkent Savaşı (1865) ile son bulma noktasına gelmiştir. Hanlığın, Buhara Hanlığı tarafından sürekli darbelere maruz kalması, hanlıktaki taht mücadeleleri, hanlığın bekası için yapılan kardeş katli olayları, hanlığı işgal etmek için Çarlık Rusyası'nın fırsat kollaması gibi olumsuz gelişmeler, hanlığın iç birliğini sağlamış ve bu da ömrünü biraz daha uzatmış Hanlığı işgal etmek için fırsatı kollayan Çarlık Rusyası karşısında ayakta kalmasına sebep olmuştur.

Hokand Hanlığı'nın Çarlık hükümetine bağlanması konusunda bazı gelişmeler yaşanmış ve gerekli işlemler tamamlandıktan sonra, Savunma Bakanı D. Milyutin Türkistan Genel Vâlisi Von Kaufman'dan Hokand Hanlığı'na son vermesini ve Çarlık Rusyası'na ilhak etmesini istemiştir. Böylece 18 Şubat 1876 tarihinde Hokand Hanlığı son bulmuş Türkistan Genel Vâililiği'nin "Fergâna Vilâyeti" ismiyle Çarlık Rusya'nın bir bölgesine dönüştürülmüştür.²⁵

¹⁹ Detaylı bilgi için bkz; Magzunî, *Fergâna Handarının Tarihi*, 55-60; Bababekov, H. N., *İstoriya Kokanda*, (Taşkent: Fan Yayınevi, 2006), 48.

²⁰ Magzunî, *Fergâna Handarının Tarihi*, 87-99.

²¹ Magzunî, *Fergâna Handarının Tarihi*, 187; İbrat, *Tarihu Fargona*, 17.

²² İbrat, *Tarihu Fargona*, 2; Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbrat'in Fergâna 27-28*; Hayit, *Türkistan; Rusya ile Çin Arasında*, 72.

²³ Nabiev, R. N., *İz İstorii Kokandskogo Hanstva*, (Taşkent: İzdatelsvto "FAN" Uzbekskoy SSR, 1973), 61.

²⁴ Magzunî, *Fergâna Handarının Tarihi*, 224-225; İbrat, *Tarihu Fargona*, 21.

²⁵ Bababekov, *İstoriya Kokanda*, 91; Ejegodnik Ferganskoy Oblasti, (Noviy Margelan: İzdanie Ferganskogo Oblastnogo Statistiçeskago Komiteta, Birinci Baskı, 1902) 4-6. Sebrennikov, A., *Kokanskiy Pohod 1875-1876*.

II. Hokand Hanlığı'nın Eğitim Sistemi

Hokand Hanlığı'nın idarî yapısı “savaş”, “saray”, “eğitim” şeklinde kurulmuştu. Bu yapı da kendi içerisinde “yüksek”, “orta”, “alt” derece şeklinde kategorize edilmişti. Bu yapının içerisinde eğitim sistemi ayrı bir öneme sahip olmuştur. Hanlığın eğitim sistemi, Rus işgalinden önce tamamen yerli, İslâm menşeli bir sistemden oluşuyordu. Erkek öğrencilerin eğitim gördükleri mekteplerdeki (erkek) öğretmenler “muallim”,²⁶ kızların eğitim gördükleri mekteplerde ders veren hanımlar da “attinça”²⁷ şeklinde isimlendiriliyordu. Medreselerdeki hocalar “baş müderris” ve “müderris”, kârîhânelerde Kur’ân-ı Kerim ezberleme ve tecvitle okumayı öğretme işiyle iştigal edenler de “kârî” şeklinde adlandırılıyordu. Hangâhlarda tasavvuf alanında eğitim veren şeyhler “sûfî” veya “îşân”, kamuya açık eğitim merkezi şeklinde değerlendirebileceğimiz câmilerdeki vaz-u nasihatte bulunarak, halkın eğitimine katkı sağlayanlar da “imam” şeklinde tesmiye ediliyordu.

A. Eğitimin İlk Basamağı Olarak Mektepler

Mekteplerde verilen eğitim hanlığın eğitim sistemi içerisinde başlangıç basamağı olarak kabul edilmiştir. Bu eğitim sistemi genelde beş senelik süre içerisinde yayılıyordu. Burada esasen Kur’ân-ı Kerim okumaya ve ilmi bilgilerini öğretmeye yönelik bilgiler veriliyordu. Öğrenciler okuma ve yazma işlerine tamamen aşına olduktan sonra “mırza” unvanını elde ederek, daha sonra kendi ilmini devam ettirmek için medreselere geçiş yapıyorlardı.²⁸

Kızların eğitim aldıkları mekteplerin de hanlığın eğitim sistemi içerisindeki yeri önemliydi. Bu konuda özellikle Mergînân şehrinde kız mekteplerinin çok fazla oluşu gerçekten dikkat çekicidir. Ergaşevin araştırmalarında 1908 senesinde Mergînân şehrinin 25 Kız Öğrenci Mektebi'nin olduğu, ayrıca 330 civarında kız öğrencinin eğitim gördüğü tespit edilmiştir.²⁹ Bu mekteplerde din bilgini olan kadınlar “müderrişe” tayin edilip, öğrencilere okuma-yazma, etik, âdâb, aile ilişkileri vb. öğretmiştir. Aynı faaliyetler dönemin bazı bilgili kadınları tarafınca onların kendi evlerinde de devam ettirilmiştir.³⁰

²⁶ Ostroumov, *Jurnal Ministersva Narodnogo Prosveşeniya*, 130.

²⁷ Din eğitimi ile sürekli iştigal eden hanım efendi (görevli) anlamındadır.

²⁸ Ostroumov, *Jurnal Ministersva Narodnogo Prosveşeniya*, 162; Abdulhatov - Fayzullaev, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 414; Fitrat, A., *Buhara'da Cedidçilik Eğitimi Reformu-Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, (Haz; Seyfettin Erşahin, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı, 2000) 61.

²⁹ Ergaşev, F.,-Obidov, D., *Milliy Talim Tarihidan*, (i.n: Akademiya, 1998), 37.

³⁰ Fayzullaev-Abdulhatov, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 416.

Kamilhan Kattaev mekteplerde okutulan eserler konusunda şunları dile getirmiştir. “Talebeler “Kur’ân Alifbâsını” ve “Haftiyâk”³¹ kitabını iki sene okuyorlardı. Bu eserden sonra “Çar Kitap”³² okutulmuştur ve bu eserin 1. bölümünde IX. asırda yaşayan Şerafüddin Buharî’nin “Nâm-ı Hak” bölümü yer almıştır. İkinci Bölümde ise Kâdı Azmuddin’in “Bidan” şerhi yer almıştır. Üçüncü Bölümde “Müslümanın Öncelikli Meseleleri” konusu altında kısa bir bölüm yer almıştır. XIII. asırlarda yazılan “Pandoma”³³ eseri ise 4. bölümde yer almakta ve Kur’ân’daki ahlakî bilgilerden söz etmektedir.³⁴ Ayrıca, Sûfi Allahyâr’ın “Sebâtü’l-âcizîn” adlı eseri ile Nevaî, Hâfız, Fuzulî, Bedil gibi mütefekkir ve şairlerin eserleri de okutulmuştur.

Mekteplerdeki eğitim sistemi hakkında yine Kattaev’den nakledilen “Mektepleri bitirenler (mezun olanlar) ilmini devam ettirmek için medreseye girmişlerdir”³⁵ şeklindeki sözü, bir de Ostroumov’un da “Mektep öğrencilerinin 5-7-10 yaşlarında eğitime başladığını, okumayı ve yazı yazmayı öğrendikten sonra “mırza” unvanını alarak medreseye geçiş yaptığını, medrese öğrencilerinin de “talibü’l-ilm” olarak adlandırıldığını”³⁶ açıklayan ifadeler, ayrıca yine Ostroumov’un medreseler için vakfedilen eşyaların kullanılışı konusunda verdiği “Medrese öncesi öğrencileri okutan mektep muallimine...” şeklindeki ifade konumuza ışık tutmaktadır.³⁷

Mekteplere ilişkin istatistikî bilgiler konusunda Filipp Nazarov’a göre, Nemengan şehrinde 450,³⁸ Kâmûsü’l-â’lâm’a göre Taşkent’te 60,³⁹ N. Hanikov’a göre Buhara’da 103,⁴⁰ öğrenci olduğu ifade edilmektedir. V. Nalivkin ise Rus Eğitim Başkanına gönderdiği raporunda Türkistan’da (Orta Asya) 5000’den fazla talebe olduğunu dile getirmektedir.⁴¹ 1974 senesinde yayınlanan “Özbekistan Halkı Tarihi” adlı eserde 1894 yılında Türkistan’da 6445 mektep-medresenin faaliyette olduğu ileri sürülmüştür.⁴²

³¹ Fars dilinde yazılmış bir eser olup Kur’ân-ı Kerim’in yedide bir bölümünü anlatmaktadır.

³² Fars dilindeki “çehar/dört” kelimesiyle yakından ilgili olup, dört kitap (dört bölüm) anlamına gelmektedir.

³³ Bu eserin Farsça adlandırılmasıdır.

³⁴ Abdulahatov-Fayzullaev, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 412-413.

³⁵ Kattaev, K., *Samarkant Madrasalari va İlmu Fan Rivaci*, (Samarkant: Zarafşan, 2003) 32-33.

³⁶ Ostroumov, N., *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya*, (S. Petersburg: Senat-skaya Tipografiya, 1906) 162.

³⁷ Ostroumov, *Jurnal Ministersva Narodnogo Prosveşeniya*, 130.

³⁸ Fayzullaev-Abdulahatov, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 423.

³⁹ Sâmî, Şemseddin, *Kâmûsü’l-âlam*, (İstanbul: Mihran Basımevi, 1891, 3.cild c. 3), 2984.

⁴⁰ Saotov, S., *Uzbekiston SSR Tarihidan Ukuv Kullanmasi*, (Taşkent: i.n:1973) 27.

⁴¹ Fayzullaev-Abdulahatov, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 423-424.

⁴² Fayzullaev-Abdulahatov, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 423.

B. Medreselerde Takip Edilen Eğitim Sistemi

İslâm dini insanın dünyevî ve uhrevî hayatı arasındaki ölçünün dengeli olmasına önem vermiştir. Çarlık Rusya işgalinden önce Hanlığın tüm şehir ve köylerinde Müslümanlar yaşamaktaydı ve İslâm dini hayatın esas noktasıydı. Elbette ki, İslâm'ı doğru öğrenmek o dönemin şartlarında ancak medreselerde verilen eğitimle mümkündü. Bu nedenle Hanlığın eğitim sistemi içerisinde, özellikle medreselerin önemli konumda olduğu söylenebilir. Medreselerde esasen “baş müderris”, “müderris”, “hâce”, “ışan” adlı okutucular ve ilmi ile ün yapmış “şeyhülİslâm”, “kâdikelan”, “kâdi”, “müftüler” ders veriyordu. Baş müderrisler şeyhülİslâmın tavsiyesiyle han tarafından özel fermanla tayin ediliyordu. Nitekim bunu Muhammed Ali Han'ın (1812-1822) inşa ettirdiği medreseye çıkardığı fermanla görmemiz mümkündür: “Herkes malum olsun ki, biz iktidarlı ve münasip âlim Molla Muhammed Sadık'ın, Muhammed Ali Han'ın kurdurduğu medreseye baş müderris olarak tayin edilmesine ferman çıkardık. Bu medrese talebelerinin her konuda yukarıdaki zata müracaat etmeleri zarurîdir”.⁴³ Konuyla ilgili Taşkent şehrinin hâkimi Abdurrahman'ın (1845), Abdülmüttalib b. İsmail Şeyh'i “Eşen Börü Hoca Sançikmani” medresesine baş müderris olarak tayin ettiği de görülmüştür.

Medresedeki derslerin işleniş şekli, usulü “kadim/eski” usul üzere sabah namazından akşam namazına kadar devam etmesi şeklindeydi. Her namazdan sonra mola ile birlikte yemek yenirdi. Dersler gruplar şeklinde işleniyordu. Önce hoca dershaneye geliyor, talebeler arasında derece bakımından onların içindeki en başarılı olanın takip edilecek kitabı okuyor, anlaşılmayan ibareleri hoca açıklıyor, diğer talebeler de sessizce not alıyordu. Birinci grup ile iki saat gibi ders yaptıktan sonra, hoca yine sırasıyla 2., 3., 4., vb. gruplar ile dersleri devam ettiriyordu.⁴⁴

Medresedeki tedris süresinin Horoşkin ve başka ilim adamları 15-20 sene arasında itmamını dile getirmiştir. Medresedeki tedrisat usulü ve ileride ele alınacak ders kitapları göz önünde bulundurulursa, öğrencilerin kaliteli birer “Din Görevlisi” olarak mezun oldukları söylenebilir.⁴⁵ Medrese mezunları “lakap”, “isim”, “soy ismi”, “bitirdiği tarih” ve “derecesi” ile kaydedilmiştir. Bunu Gûrî Avval Medresesi'nin mezunu Âsi Vadili'nin (ö. 1918) talebe iken tuttuğu notlarda görmek mümkün'dür.⁴⁶

⁴³ Abdulgaffarov, S., “Kratkiy Oçerk Kokandskogo Hanstva do Zavoevaniya Ego Ruskim”, Turkestanskije Vedomosti, (Baskı: 29, 1891) 8.

⁴⁴ Ostroumov, *Sartı-Etnografişeskie Materialı*, 15-16.

⁴⁵ Fitrat, *Buhara'da Ceditçilik Eğitimi Reformu-Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, 69-70; Muhammed Gaziy Marginaniy v. dğr., A., *Hocahon Hoca Rac'î Merginani*, (Taşkent: Noshir, 2016) 159; Horoşkin, *Sbornik Statey Kasayuşihsiya do Turkestan-saya Kraya*, 91.

⁴⁶ Detaylı bilgi için bkz; Fayzullaev-Abdulhatov, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*,

Hokand şehrinde medreselerdeki eğitim işleri vakfedilen kervan saraylar, dükkânlar, hamamlar, araziler, bahçeler vb. gelir kaynakları ile sürdürülebilmektedir. Bir başka ifadeyle yukarıdaki vakıf gelirleri müderrislere, mütevellilere, öğrencilere ve medrese giderlerine harcanmıştır. Örneğin, Sultan Murad Medresesindeki müderrisinin yıllık ortalama maaşı 600 ruble (60 koyun) civarında olmuştur.

Medreseler S. A. Gnepper'in paylaştığı bilgiler doğrultusunda, âdeta hayır işlerinde yarış içerisinde olan devlet adamları olarak hizmet veren hanlar, hâkimler, makam sahipleri, zenginler, hayır sever insanlar tarafından vakfedilen eşyaların gelirleri ile kendi çalışmalarını devam ettirebilmiştir. Bu gelirler, müteveli ve müderrislere maaş olarak, öğrencilere de yıllık 5 ruble değerinde burs olarak verilmiştir. Ayrıca medrese giderleri de bu gelirlerden karşılanmıştır.⁴⁷

Ostroumov, Hokand şehrinde toplamda 36 medrese ve 89 eğitim ve öğretim görevlisi olduğunu, medreselerde 2262 öğrencinin ilim tahsil ettiğini dile getirmiştir.⁴⁸ Hokand şehrindeki meşhur medreseler “Mir Medresesi”, “Câmi Medresesi”, “Ming Ayım Medresesi”, “Hâkim Ayım Medresesi”, “Sultan Muratbek Medresesi”, “Tunkatar Medresesi” şeklinde ifade edilmiştir. Narboto Han (1764-1800) tarafından kurulan “Mir Medresesi”ndeki tedrisat sistemi iyi oturtulduğu için özel konuma sahip olmuştur. Ömer Han (1810-1822) tarafından 1817-1818 arası kurulan “Câmi Medresesi”nde 7 müderris çalışmış ve 200 öğrencisi okumuştur. Ömer Han'ın oğlu Muhammed Ali (1822-1843) tarafından 1822'de inşa ettirilen “Ming Ayım Medresesi”nde de 5 müderris ve 200 öğrencisi olmuştur. Bu medresenin en belirgin özelliği 81 odasının bulunması ve minarelerinin yüksek olmasıdır. Hudâyâr Han ise 1869 senesinde annesinin vasiyeti üzerine yaptırdığı medreseyi “Hâkim Ayım Medresesi” şeklinde isimlendirmiştir. Bu medresede Rahmatullah Ahund'un baş müderris olarak çalıştığı, ondan başka 13 sıradan müderrisin de 182 öğrenciye eğitim verdiği nakledilir.⁴⁹ Sultan Murad Han (1864) da kendi adına bir medrese yaptırmış ve burada 162 talebe ilim tahsil etmiştir. Medreselerin mavi, sarı, yeşil renkli minareleri turistleri celb etmiştir.⁵⁰

185, 186, 187.

⁴⁷ Ejegodnik Ferganskoy Oblasti, (Noviy Margelan: Ferganskogo Oblastnogo Statiçeskago Komiteta, Baskı: 3, 1904) 23.

⁴⁸ Ostroumov, N., *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya*, (S. Petersburg: 1907) 10.

⁴⁹ Abdulahatov-Fayzullaev, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 422.

⁵⁰ Bababekov, *İstoriya Kokanda*, 109-115; Ostroumov, N., *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya*, 10-12.

H. Horoşkin ve F. Helvad Taşkent şehrinde 17, P. İ. Paşino 15,⁵¹ H. A. Maev 11, K. E. Bendrikov ise 14 medresenin faaliyette olduğunu ifade etmişlerdir.⁵² Mergînân şehrindeki vakıf arazileri üzerinde uzmanlaşan Ostroumov ise, Taşkent şehrindeki medreselerin 23 tane olduğunu tespit etmiştir.⁵³

Taşkent şehrindeki en meşhur medreseler “Hoca Ahrar Medresesi”, “Kökaldaş Medresesi”, “Muhammed Ali Medresesi”, “Eşenkulu Datka Medresesi”, “Kasımbay Karatutî Medresesi”, “Mahmut Dastorkonçu Medresesi”, “Barakhan Medresesi”, “Beklarbegi Medresesi”, “Şükürhan Medresesi”, “İsa Hoca Kâdı Kelan Medresesi”, “Cuman Biy Medresesi”, “Hâfiz Hukakî Medresesi” dir.⁵⁴

Merginan şehri İslâm Hukuku alanında “Mergînânî” adıyla çokça zikredilen bir şehirdir. Aynı zamanda Hokand Hanlığı’nın dinî konularda en önde gelen ve 57 medresesi olan kadim bir şehirdir. Mezkûr medreselerin en meşhurları “Uzun Havuz Medresesi”, “Damilla Tursun Muhammed Ahund Medresesi”, “Namazgah Medresesi”, “Müşteri Ayım Medresesi”, “Babahan Kâdı Askar Medresesi”, “Hasan-Hüseyin Hoca Eşen Medresesi”, “Şeyhülislâm Babahan Medresesi”, “Hasan Hacı Kâdı Kelan Medresesi”, “Damilla Abdülkerîm Halife Medresesi”, “Abdülvehab Bay Medresesi”, “Hazreti Muaz b. Cabal Medresesi”, “İsmail Mahdûm Medresesi”, “Ahmet Bay Bayvaçça Medresesi”, “Sarik Bay Medresesi”, “Eski Padişah İskender Medresesi”, “Yeni Padişah İskender Medresesi”, “Damilla Mir Muhammed Amin Kâdı Kelan Medresesi”, “Kök Mazar Medresesi”, “Gûri Avval (Hânakah) Medresesi”, “Halmuhammed Datka Medresesi”, “Şerîf Bay Medresesi”, “Çukur Medresesi”, “Kalandar Medresesi”, “Hoca Pârsâ Medresesi”, “Yar Atalık Medresesi”, “Kâdı Kelan Medresesi”, “Pir Sıddık Medresesi” şeklinde kısaca özetlenebilir.⁵⁵

⁵¹ Horoşkin, A. P., *Oçerki Taşkenta Sbornik Statey Kasayuşih do Turkestantaskogo Kraja*, (S. Petersburg: 1876) 86; Paşino, P., İ., *Turkestantaskiy Kray v 1866 godu*, (S. Petersburg: 1868) 176.

⁵² Maev, N., H., *Aziatskiy Taşkent: Materialı dlya Statistiki Turkestantaskogo Kraja*, (Baskı: 2, S. Petersburg: 1876) 533; Bendrikov, K., E., *Oçerki po İstoriî Narodnogo Obrozavaniya v Turkestane 1865-1924*, (Moskova: Nauk, 1960) 509.

⁵³ Ostroumov, N., *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya*, (S. Petersburg: 1907) 10.

⁵⁴ Mezkur medreseler hakkındaki detaylı bilgiler için bkz; Sultonov, *Muhammed Salih Hoca va Uning Tarihi Cadida-i Taşkent Asari*, 143-144, 145, 146-147, 148-149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 160; Dobrmişlov, A., H., *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem-İstoriçeskiy Oçerk*, (Taşkent: 1912) 520; Abdulgaffarov, S., “*Kratkiy Oçerk Kokandaskogo Hanstva do Ego Zavoevanie Ego Russkim*”, *Turkestantaskogo Vedomosti*, (Sayı 29, 1891) 8; Babadcanov, B., v. dğr., *Disputi Musulmanskih Religioznih Avteritetov v Sentralnoy Azii v XX veke*, (Almatı: Dayk-Press, 2007) 74; Bulatova, V., *Medrese Baeakhana – Barakhon Madrasi*, (Taşkent: İzdatelstvo Uzbekiston, 1972) 3-6.

⁵⁵ Detaylı bilgiler için bkz; Bababekov, *İstoriya Kokanda*, 109-115.

C. Medreselerde Takip Edilen Ders Kitapları

Kattaev'in paylaştığı bilgilere göre medreselerde "Avval-i 'ilim",⁵⁶ "Kâfiye",⁵⁷ "Şerh-ü Molla",⁵⁸ "Fıkh-ı Keydanî",⁵⁹ "eş-Şemsiyye",⁶⁰ "Sullamî",⁶¹ "Muhtasarü'l-vikâye",⁶² "Tazhip",⁶³ "Talhis"⁶⁴ ve "Molla Celal" gibi eserlerin okutulduğu dile getirilirken,⁶⁵ Horoşkin ve Ostroumov'a göre "İlmü Sarf-ı Mâzi", "İlmü Sarf-ı Zindeânî", "İlmü'n-nahv", "İlmü nahvi'l-harakât", "Hâşiye-i Mir Seyit", "Hâşiye-i Molla Ahmet", "Hâşiye-i Molla Abdülhakim", "Akâid-i şurûh", "Kitab-ı Kâdı Mubârak", "Şerhü muhtasarî'l-vikâye", "Sebâtü'l-âcizîn", "Mantukü't-tayr", "Avâmil", "Maslakü'l-muttakîn", "Kâfiye" eserlerinin de okutulduğu ifade edilmektedir.⁶⁶

Yukarıdaki "Avvali-'ilm", "Kâfiye", "Şerh-ü Molla", "Fıkh-ı Keydanî", "Şemsiyye", "Süllamî" eserleri, "Edna-Başlangıç" kademesindeki öğrenciler tarafından okunuyordu. Ondan sonra "Evsat-Orta" derecesinde fıkıh alanında "Muhtasarü'l-vikâye", mantık ilminde "Tazhip", Hitabet ve Arap

⁵⁶ Bu eser Tacic dilinde ve soru-cevap şeklindedir. Ayrıca temel dinî bilgileri içermektedir. Medresede eğitimi içerisinde bu eser bir nevi başlangıç mahiyetinde olmuştur. O dönemin ilim dili Farsça olduğundan mezkûr eserin Fars dilinde yazıldığı tahmin edilebilir.

⁵⁷ Arap dili grameri üzerine muhtasar şekilde İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) tarafından yazılıp, beş bölümden ibarettir. Bkz; Hulusi Kılıç, "el-Kâfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24: (İstanbul: TDV Yay., 2001), 153-154.

⁵⁸ İbnü'l-Hâcib'in Arap dili gramerine dair *el-Kâfiye*'sine Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) "*el-Fevâ'idü'd-diyâ'iyye*" adıyla yazdığı şerhtir. Bkz; Hulusi Kılıç, "Molla Câmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30 (İstanbul: TDV Yay., 2005), 241.

⁵⁹ XIV. asrın ilk yarısında Lutfullah Neseî tarafından yazılmıştır.

⁶⁰ Bu eser Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvîni'nin (ö. 675/1277) mantığa dair risâlesidir. Bkz; Ali Durusoy, "eş-Şemsiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38, (İstanbul: TDV Yay., 2010), 530.

⁶¹ Yukarıda zikredilen "Şemsiyye"nin bir nevi şerhi olarak kabul edilir.

⁶² Ubeydullah b. Mesud Hanefî Sadru's-Şeria (v.747) tarafından yazılıp fıkha dair bilinen bir eserdir.

⁶³ Mantık ilimi ile ilgili bir eser olduğu bilinmektedir.

⁶⁴ Sekkâki'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'unun belâgata dair üçüncü bölümünün Hatîb el-Kazvîni (ö. 739/1338) tarafından yapılan muhtasarıdır. Bkz; İsmail Durmuş, "Kazvîni, Hatîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40, (İstanbul: TDV Yay., 2012), 156-157.

⁶⁵ Abdulgaffarov, "Kratkiy Oçerk Kokandskogo Hanstva do Zavoevaniya Ego Russkim", 8. Konuyla ilgili daha detaylı bilgiler için bkz; Fayzullaev-Abdulhatov, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 415.

⁶⁶ Horoşkin, A., P., *Sbornik Statey Kasayuşihsy do Turkestanskogo Kray*, (S. Petersburg: Tipografiya i Hrommolitografiya L. Tranşelya) 90; Ostroumov, N., P., *Sartı – Etnograficheskie Materiali*, (Taşkent: Tipo-Litografiya torg. Doma "F. i G. Bt. Kamenskîe", 1896) 253.

Dili Grameri alanında “Talhîs” okutulmuştur. En son olarak “A‘lâ-Yüksek” derecesindeki talebelere “Hidâye” eseri esasında fıkıh ve büyük bir özenle “İlm-i ferâiz” okutulmuştur. Tefsirde “Kâdı Beyzavî”, “Rûhu’l-beyân” adlı ders kitapları takip edilmiştir.

Taşkent şehrinin 1845’teki hâkimi Abdurrahman (Sarımsak) idi. Bu yetkiyle Abdülmüttalib’i şehrin Eşen Börü Hoca Saçıkmanî medresesine baş müderris olarak tayin etmişti. Mezkûr medreseye Abdülmüttalib’in babası Mir Salim tarafından 23 adet kitap vakfedildiği tespit edildiği 1847’ye ait vakıfnameyle tespit edilmiştir. Mezkur kitapların içinde “Tefsir-i Zehra-veyn”, “el-Hidâye”, “Akâid-i Nesefti”, “Muhtasarı’l-vikâye”, “Câmiu’r-rumûz”, “Salat-u Masudî” eserleri de vardı. Bu bilgilerden medreselerde İslâm ilimleri alanında ciddi bir eğitim sisteminin takip edildiği söylenebilir.⁶⁷

Hokand Hanlığı’ndaki medreselerde Coğrafya, Kimya, Matematik, Tarih, Fizik ilimleri okutulmuştur. Ancak bu ilimler daha çok “Mârifetnâme”, “Matlau’l-ulûm”, “Mâlumatu’l-âfâk”, “Kimya-i saadet” vb. adlar altında ve ilgi duyanlar tarafından okunmuştur.⁶⁸

D. Kârihâneler

Hokand Hanlığı’nda kârihâneler (Kur’ân Kursları) genelde câmi ve mezarlıkların yakınlarında inşa edilirdi. Kârihâneler, vakıf gelirlerinden ve hayırsever insanlar tarafınca finanse ediliyordu. Kârihânelerdeki eğitim, sadece Kur’ân-ı Kerim’i hıfz etme ve tecvit ile okumaya yönelik hizmet vermiştir. Buradan mezun olanlar da genelde kabristanlarda, cenazelerin çıktığı evlerde, câmilerde vb. umumî yerlerde Kur’ân tilâvet eder ve bazen de hatim indirme işlerini yerine getirirlerdi.

Çarlık Rusyası’nın Hokand Hanlığı elçisi Filipp Nazarov XIX. asır başlarında, genel olarak hanlıkta 450 civarında kârihâne ve mektebin faaliyet sürdürdüğünü belirtirken, XIX. asrın başlarında Hokand, Oş, Merginân şehirlerinde kayıtlı 25 kârihâne 395 civarındaki kâriin ilim tahsil ettiği dile getirilmiştir. Teyh ve Gnepper’in verdiği kaynaklarda onların bazılarını şu şekilde özetleyebiliriz: “Sultan Murad Kârihânesi”, “Şeyhulislâm Babahan Kârihânesi”, “Sefiltöde Kârihânesi”, “Hazret Azizhoca Eşen Kârihânesi”, “Aftap Paşa Kârihânesi”, “Kökmazar Kârihânesi”, “Badalbay Kârihânesi”, “Hal Nazar Parvanaçı Kârihânesi”, “Molla Muhammed İbrahim Hacı Kârihânesi”, “Muhammed Rasul Kârihânesi”, “Mir Sakıbay Kârihânesi”.⁶⁹

⁶⁷ Sultonov, *Mehammed Salih va Uning Tarihi Cadida-i Taşkent Asari*, 159-160; Abdurrahimov, E., F., “Medrese v Turkestanskom Krae (v kontse XIX veka)”, *Yujno Kazahstanskiy Universitet im. M. Auezova*, (Sayı. 94) 3.

⁶⁸ Ostroumov, *Sartı – Etnografiçeskie Materialı*, 15; Kattaev, *Samarkant Madrasalari va İlmu Fan Rivaci*, 32-39; Fayzullaev-Abdulhatov, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 412-414.

⁶⁹ Teyh, N., E., *Materialı dlya Statistiçeskogo Opisanıya Ferganskoy Oblasti – Rezul-*

E. Câmi ve Hangâhlar (Tekkeler)

Müslüman kültüründe yaygın görülen eğitim tarzı da câmilerdeki sohbetler, ders halkaları, hutbeler ile olmuştur. Bu eğitim sistemi daha çok halkın günlük hayatına şekil vermeye yönelik bir metotta yürütülmüştür. Günde beş vakit namaza devam ederken öğrendikleri bilgileri göz önünde bulundurduğumuzda câmi cemaatinin bu şekilde ciddî bir eğitim birikimine sahip olduklarını söylememiz mümkündür. Buradaki eğitim sıkı bir tedrisat-ı ulûm programından geçme şeklinde olmasa bile, aslında halkın ahlak ve edep konularında bilinç ve şuuruna büyük katkı sağlamıştır. Hokand Hanlığı'ndaki câmilerin içindeki bu eğitim mekanizması toplumun inşasında önemli bir konuma sahiptir.

Hanlığın hemen-hemen her bölgesinde kendi varlığını sürdüren hangâhlar, genelde tasavvufî alanda seyr-i sülûk sahibi *halifeler (hoca-i halife)* eğitim vermiştir. Hangâhlar kasıtlı bir şekilde esasen câmi, medrese, kabristan gibi yerlere yakın mekânlara kurulmuştur. Hangâhlarda muridler ve talebeler uzlete çekilerek burada âdâb-ahlâk, saygı-hürmet vb. konulara müstemil olan İslâm'ın manevî yönünü öğreniyorlardı. Bu açıdan hangâhlar halkın gündelik hayatında önemli eğitim merkezi olarak hizmet vermiştir.⁷⁰

III. Çarlık Rusyası Bilim Adamlarının Hanlıktaki Eğitim Üzerine Yaptıkları Bazı Mülâhazaların Analizi

Çarlık Rusyası'nın Türkistan topraklarını işgal ettiği tarihî bir gerçektir. Bu işi gerçekleştirirken kendisini haklı göstermek için sürekli olarak uluslararası topluma yerli-yersiz gerekçeler sunagelmıştır. İşgal gerekçeleri makalenin konusu olmadığından, biz sadece eğitimle ilgili bazı gerekçeleri analiz etmeye çalışacağız. Onların başında Trenteev ile Gorçakov'un "*Barbarlara Medeniyet Götürme*" iddiası yer almıştır.⁷¹ Çarlık Rusyası'nın Türkistan'ı işgalini dönemin Rus Dışişleri bakanı A. M. Gorçakov (1798-1883) şu şekilde açıklamıştır:

"Rusya'nın Türkistan'da karşılaştığı durum hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni devletlerin problemi ile aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan boylar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi çekmek mümkün olmamıştır. Bu durumda yapılacak iki iş vardır. Ya bütün medenileştirme çabalarından ve menfaatlerimizden vazgeçip oralarından çekilmek, ya da bu vahşi memleketlerin içlerine girmektir. Bizim ora-

tatı po Zemlenogo – Podatnıh Rabot, (Baskı: 5, Gor. Skobeley: 1910) 86, 88, 90, 91.

⁷⁰ Fayzullaev-Abdulhatov, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 30-38.

⁷¹ Ancak bu iddiaya cevaben serdedilen görüşler hakkındaki bilgiler için *bkz*; Hasanî, Macit, *Yurt Boynidagi Kiliç Yoki İstilo*, (Taşkent: Adolat, 1997), 44.

lardan geri çekilmemiz Asyalılar tarafından zayıflığın emaresi olarak telakki edileceği için ilerlemeye devam edeceğiz. Bu ilerlemenin nerede ve ne zaman duracağı ise belli değildir”.⁷² İşgale başlarken her tür gerekçelere dayanarak işgal meşrulaştırılmaya çalışılsa da, işgalden sonra insafı Rus bilim adamlarının konuyla alakalı bazı açıklamaları, elbette zor ve güce dayanan işgalin ve işgalin gerekçesi olarak sunulan yukarıdaki iddianın yersiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki iddianın tersine Rus tarihçisi N. N. Veselovskiy: “Biz, Türkistan’a medeniyet getirdiğimizi zannederiz. İşgal ettiğimiz bu halka istikrar ve güven verdik diye düşünürüz. Ama bunlarda da insanlık duygusu vardır. Müslümanların halini anlayışla karşılamamız gerekir. Siyasi soykırım ağırdır. Millî soykırım ise bundan daha da ağırdır. Bizim hükümetimizin idaresi altındaki Müslümanlar aynı durumu yaşamaktadırlar. Bu yüzden ileriki zamanlarda millî menşeli bir isyan gerçekleşirse şaşırılmamak gerekir. Bu vasıftaki millî menfaatler vardır ki, onlar ileride bu tür isyanlara sebep olacaktır”⁷³ şeklindeki tespiti biraz olsun konumuzu vuzuha kavuşturmaktadır.

Ayrıca, bunu 1896 (27 Temmuz) senesindeki “*Orta Asya Halkının Biyografik Bilgileri*” adlı kanunu, 1896 (24 Ekim) senesinde uygulamaya taşıyan Türkistan Genel Vâlisi’ne, bölge idarî yetkilileri tarafından verilen cevaplar da tasdik etmektedir. Nitekim Mergînân Vâlisi, “*Orta Asya halkını nüfusa kaydetme işleri Avrupa’dan çok farklıdır. Dinî örf-âdetler ve dil farklılığı sebebi ile bu işi yapmak bir hayli zordur*” beyanı, aslında bu işin kolay olmayacağını haber verirken, Hokand Vâlisi; “*Türkistan ahalisini bazı sebeplerden dolayı nüfusa kaydetme bayağı zordur. Hatta bu işin plan-projelerinin icrası hayal bile edinilmemelî*” diyerek eğitimle yoğunlaşan dinî örf-âdetleri kast etmektedir. Ayrıca Taşkent Vâlisi, “*Kadınları nüfusa kaydetme işi çok zordur. Kadınları ve çocukları kaydetmede kocanın verdiği bilgi ile yetinilmeli*”⁷⁴ şeklindeki ifadeleri, Hanlığın eğitim kültürü konusunda dönemin ve coğrafyanın şartlarını göz önünde bulundurmanın önemli olduğunu göstermektedir.

Türkistan halkına dair cahil, bilgisiz, barbar şeklindeki tasvirlerle karşı A. Middendorf’un; “*Eğer Fergâna halkının okur-yazar olduğunu dikkate alırsak, ahali için neşredilen şeyler hemen yayılır*”⁷⁵ şeklindeki sözü, yine Türkistan Eğitim Müşaviri N. Ostroumov’un; “*Memleketin her tarafında*

⁷² Demiroğlu, Hasan, “Rus Sömürgeciliği”, *Sömürgecilik Tarihi*, (Eskişehir, 2014), 76-89; Çapraz, Hayri, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, (Aralık 2011): 51-78.

⁷³ Hasaniy, *Yurt Boynidagi Kiliç Yoki İstilo*, 44.

⁷⁴ Fayzullaev-Abdulhatov, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 416-418.

⁷⁵ Middendorf, A., *Oçerki Ferganskoy Dolini*, (S. Petersburg: 1882), 153.

varlığını sürdüren medreselerin eğitim faaliyeti hakkında tam bilgi sahibi olmayan bölge sorumluları, aslında medreseleri tam da tasavvur edememişlerdir”⁷⁶ tarzındaki sözleri, yukarıdaki iddianın siyasî bir hamleden başka bir şey olmadığını ortaya koymaktadır. Yukarıda mektep ve medreselere ilişkin verilen istatistik bilgileri tekrarlamadan, iddiaların gündem konusu olduğu o devirde, sadece Hokand Hanlığı’nda (Türkistan’da) 5.000 ile 6.445 arası mektep ve medresenin faaliyette olduğunu söylemekle yetineceğiz.⁷⁷ Yani Ruslar Türkistan’ı işgal etmeden önce de, işgal ederken de, işgalden sonra da, yerli halkın zaten oturtulmuş yetkin bir eğitim sistemi bulunmaktadır.

Sonuç

Makalede, Hokand Hanlığının kısa bir tarihçesine değindikten sonra, kısaca eğitimin idaredeki önemi üzerine durulmuş, esasen idare ile eğitimin iç içe olduğu vurgulanmıştır. Konunun özünü oluşturan medreselerdeki eğitim sistemi, önceden beri devam ettirile gelen bir sistemden oluşuyordu. Özellikle, medreselerdeki derslerin işleniş usulü, medreselerde okutulan eserler, medreselerin usul-i kadim (15-20 senelik eski medrese usulü) üzerine faaliyet vermeleri, ayrıca İslâm bilimleri alanında okutulan eserlerin muteber kaynaklar olması, Hanlığın ciddî bir eğitim sistemi bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Rus işgali öncesi Hokand Hanlığı’nda, asırlarca devam edegelen oturmuş bir eğitim sisteminin olduğu aşikârdır. Çarlık Rusyası’nın hanlığı işgalinden sonra, eğitim sistemiyle ilgili Rusların “İşgal Gerekçeleri” adı altında ileri sürdükleri gerekçelerin yeniden gözden geçirilerek istifade edilebilirliği düşünülmelidir. Hokand Hanlığının medrese eğitim sistemini modernize ederek, çağımız şartları temelinde ve günümüzdeki medreselere de uyarlayarak yeniden yapılandırmak çok yararlı olacaktır. Bu yeniden yapılandırma, özellikle Orta Asya ülkelerinde kök salmış, kendi geçmişine düşman kesilmiş, yerel eğitim sistemini hiçe sayan, bu gidişatıyla meşru dini ve milli kimliğe zarar veren günümüz toplumundaki radikal dini fikirlerle karşı bilimsel/etkili bir mücadele için de zorunlu gözükmektedir.

⁷⁶ Bu bilgiler Ostroumov’un (1911 senesine ait) yayınlanmamış “*Obşiy Vzglyad na İstoriy Russkoy İzofa Russko-Tuzemnih Şkol*” konulu makalesinde yer almıştır. Ostroumov Türkistan Müslümanları hakkında birçok eser kaleme almıştır. Onların en önemlileri şunlardır: “*K İstorii Narodnogo Obrozavanie v Turkestanskome Krae*”, (Taşkent: 1899), “*K İstorii Musulmanskogo Obrozavatelno Dvijeniyi v Rossii XIX i XX Stoletiyah*”, (S. Petersburg: 1913).

⁷⁷ Fayzullaev-Abdulahatov, *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*, 423-424.

Kaynakça

Abdulgaffarov, S. “Kratkiy Oçerk Kokandskogo Hanstva do Ego Zavoevanie Ego Russkim”. *Turkestantskago Vedomosti* sy. 29 (1891): 8-23.

Abdurahimov, E. F. “Medrese v Turkestantskom Krae (v kontse XIX veka)”. *Yujno Kazahstanskiy Universitet im. M. Auezova*. sy. 94: 2-7.

Babacanov, M. *Kokandskoe Hanstvo; Vlast, Politika, Relegiya*. Tokyo-Taşkent: Nihu Program İslâmic Area Studies Center At The University Of Tokyo (TIAS) ve Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Şarkiyat Araştırmaları 2010.

Babadcanov, B., Muminov, A. K. Fon Kyungelgen, A. *Disputı Musulmanskih Religioznih Avteritetov v Sentralnoy Azii v XX veke*. Almatı: Dayk-Press, 2007.

Bendrikov, K. E. *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrozavaniya v Turkestane 1865-1924*. Moskova: Nauk, 1960.

Beysembiev, T. K. *Tarih-i Şahrui'kak istoriçeskiy istoçnik*. Almatı: Kazakistan Bilimler Akademisi Yayınları, 1987.

Bregell, Yuri. *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden-Boston 2003.

Bulatova, V. *Medrese Baeakhana – Barakhon Madrasi*. Taşkent: İzdatelstvo Uzbekiston, 1972.

Bulduk, Üçler. *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergâna Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2006.

Dobrmislov, A. H. *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşsem-İstorıçeskiy Oçerk*. Taşkent: 1912.

Durusoy, Ali. “eş-Şemsiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 530-531. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Demiroğlu, Hasan. “Rus Sömürgeciliği”. *Sömürgecilik Tarihi*. Eskişehir, 2014.

Ejegovnik Ferganskoy Oblasti. Novıy Margelan: Ferganskogo Oblastnogo Statiçeskago Komiteta, Baskı: 3. 1904.

Ejegovnik Ferganskoy Oblasti. Novıy Margelan: İzdanie Ferganskogo Oblastnogo Statistiçeskago Komiteta. 1. Baskı. 1902.

Ergaşev, F. - Obidov, D. *Milliy Talim Tarihidan*. i.n: Akademiya, 1998.

Fayzullaev, R. - Abdulhatov, N. *Muhammed Yusuf Hazin Marginaniy*. Taşkent: Sharq Yayınevi, 2013.

Fıtrat, A. *Buhara'da Ceditçilik Eğitimi Reformu-Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*. Haz. Seyfettin Erşahin. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı, 2000.

Hasaniy, Macit. *Yurt Boynidagi Kiliç Yoki İstilo*. Taşkent: Adolat, 1997.

Hayit, Baymırza. *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*. İstanbul: OtağYayınevi, 1975.

Hayri Çapraz. "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* sy. 24 (Aralık 2011): 51-78.

Horoşkin, A. P. *Oçerki Taşkenta Sbornik Statey Kasayuşih do Turkestanskogo Kraya*. S. Petersburg: 1876.

Horoşkin, A. P. *Sbornik Statey Kasayuşihnya do Turkestanskogo Kray*. S. Petersburg: Tipografıya i Hrommolitografıya L. Tranşelya.

İshakhon Töre İbrat. *Tarihu Fargona*. Taşkent: Maneviyat Yayınları, 2005.

Durmuş, İsmail. "Kazvînî, Hatîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. 40: 156-157. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kattaev, K. *Samarkant Madrasalari va I'lmı Fan Rivaci*. Samarkant: Zarafşan, 2003.

Kılıç, Hulusi. "el-Kâfiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c. 24: 153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

-----". "Molla Câmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c. 30: 153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Maev, N. H. *Aziatskiy Taşkent: Materialı dlya Statistiki Turkestanskogo Kraya*. 2. Baskı. S. Petersburg: 1876.

Middendorf, A. *Oçerki Ferganskoy Dolini*. S. Petersburg: 1882.

Muhammad Hakim Hon. *Muntahabu't-Tavarih*. Çev; Ş. Vahitov. Taşkent: Yangı Asr Avlodi, 2009.

Muhammed Gaziy Marginaniy-Fayzullaev, R. - Abdulahatov, A. *Hocahon Hoca Rac'ı Merginanî*. Taşkent: Noshir, 2016.

Nalivkin, V. P. *Kratkaya istoriya Kokandskogo Hantsva*. Kazan: İmparatorluk Üniversitesi Matbaası, 1886.

Ostroumov, N. *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya*. S. Petersburg: Senatskaya Tipografıya, 1906.

------. *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya*. S. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, 1907.

------. *Sartı – Etnografiçeskie Materialı*. Taşkent: Tipo-Litografiya torg. Doma “F. i G. Bt.

Paşino, P. İ. *Turkestanskiy Kray v 1866 godu*. S. Petersburg: 1868.

Romadın V. A. - Mokoiev A. - Abdiev T. - Kojobekov M. *Kırgızdardın jana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*. Bişkek: Mega Medya Yayınları, 2002.

Saotov, S. *Uzbekiston SSR Tarihidan Ukuv Kullanması*. Taşkent: i.n:1973.

Saray, Mehmet. *Rus İşgali Devrinde Osmanlı İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

Sebrennikov, A. *Kokanskiy Pohod 1875-1876*.

Şeşen, Ramazan. “Buhâra”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* c.6. 363-367. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Teyh, N. E. *Materialı dlya Statistiçeskogo Opisaniya Ferganskoy Oblasti – Rezultatı po Zemenogo – Podatnih Rabot*. 5. Baskı. Gor. Skobeley: 1910.

Mirzo Olim Mahmud Hoci. *Tarihi Turkistan*. Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2009.

Magzuniy, Ziyabidin, (Maksım). *Fergana Handarının Tarihi*. Çev. Molla Sabır Dosbolov-Omor Sooronov. Bişkek: Turar, Bişkek: 2007.